

BEVIDSTHED

Svend Erik Olsen
Informatikafdelingen, Risø

Bevidsthedsbegrebet er nært forbundet med den fundamentale menneskeopfattelse i vores samfund. Dette medfører, at bevidsthed bliver opfattet indenfor en privatiserende og introjicerende individualistisk referenceramme, der trækker såvel bevidstheden, som det man er bevidst om ind i det indre, aflukkede rum. Alfred Lehmanns fænomenalistiske bevidsthedsbegreb illustrerer dette. Med udgangspunkt i Edgar Rubin og Karl Duncker's synspunkter påpeges muligheden for at udarbejde et alternativt bevidsthedsbegreb.

»I psykologien er der nemlig eksperimentelle metoder og *begrebsforvirring*.«
Wittgenstein (1958 s. 292)

Når man tager fat på bevidsthedsproblemet, vil man opdage, at man på én gang er kommet ind på de tilsyneladende trivialiteters gebet og på de meget dybtgående og konsekvensfyldte grundlagspsykologiske problemers område. Meget af det, man beskriver eller diskuterer i forbindelse med konkrete bevidsthedsfænomener, kan have en dagligdags bekendthed og kedsommelighed over sig, men så snart man begynder at teoretisere eller filosofere lidt dybere omkring bevidsthed, rammer man ømme punkter.

Det første, man vil opdage, når man begiver sig ind på bevidsthedsproblems område med den hensigt at forholde sig analyserende, er at termerne »bevidst« og bevidsthed« er flertydige i en sådan grad, at det kan være svært at tale om bevidsthed(en) på en rimelig klar og entydig måde. Samtaler om bevidsthed(en) med et eller andet videnskabeligt afklaringsformål for øje, kræver som regel en hel del definitions-mæssige afgrænsninger og stipulationer før man bliver i stand til at tale til og ikke forbi hinanden.

Det er min opfattelse, at uklarhederne i og omkring bevidsthedsbegrebet har været og stadig er en meget væsentlig hæmsko for udviklingen indenfor human- og socialvidenskaberne - og selvfølgelig især indenfor psykologien. Nu er mange af de begreber, der er vigtige i dagligdagen eller i videnskabelige sammenhænge, ikke fuldstændig klargjorte (snarere tværtimod), men

dette forhold hindrer selvfølgelig ikke dagligdagens aktiviteter eller det videnskabelige arbejde. Grunden til at uklarhederne i bevidsthedsbegrebet har de hæmmende konsekvenser er, at dette begreb ligger på det plan, hvor fundamentale aspekter af vores samfunds menneskesyn er strukturerende faktorer. Og bevidsthedsbegrebet kan derfor ikke undgå at medinddrage disse fundamentale aspekter.

I det efterfølgende vil jeg forsøge at udpege nogle vigtige uklarheder i og omkring bevidsthedsbegrebet. Og jeg vil antyde, hvorledes bevidsthedsbegrebet hænger sammen med grundlæggende aspekter i vores menneskesyn, samt pege på nogle konsekvenser og udviklingsretninger.

Kan bevidsthed defineres?

Svarende til at »bevidsthed« enten opfattes som et trivielt eller et kontroversielt emne, kan man finde udsagn om, at »bevidsthed« er så kendt et fænomen, at det ikke er nødvendigt at forsøge at give en definition, eller »bevidsthed« er et så kompliceret eller fundamentalt fænomen, at det ikke er muligt at give nogen rimelig definition.

Brandt (1943), som dog giver en rimelig definition af »bevidsthed«, skriver i forbindelse med en diskussion af, hvor langt bevidsthed strækker sig i naturen (ned i dyrerækken), at dette egentlig er af sekundær betydning for psykologien, idet (s.11):

»Det primære og tilstrækkelige er, at ihvertfald mennesket har bevidsthed, og at enhver ved fra sig selv, hvad der menes hermed«.

Freud, som jo betragtede det ubevidste som psykologiens vigtigste område, mente, at det var berettiget at fastslå (1932, s.60), at

»Hvad man skal kalde for »bevidst«, behøver vi ikke at diskutere; det er hævet over enhver tvivl«.

Brandt, Freud og andre med samme holdning har selvfølgelig til en vis grad ret i, at vi ved, hvad der skal kaldes »bevidst« og hvad »bevidsthed« er - men vores viden befinder sig på et prævidenskabeligt niveau. Og der kan næppe være tvivl om, at termerne »bevidst« og »bevidsthed« må præciseres og afgrænses, hvis en dækkende, videnskabelig beskrivelse af og teori om mennesket skal være resultatet.

Idéen om, at vi umiddelbart er klar over, hvad bevidsthed er, kan genfindes langt tilbage i tiden, men det er et spørgsmål, om ikke denne idé bliver mere markant fra og med Descartes, som jo forbandt det sjælelige med privathed og selvklarhed. Ifølge Rée (1974) skulle det være muligt at forbinde Descartes tænkning med den generelle samfundsmæssige udvikling, hvor

kapitalismen er på vej, og hvor det nye samfundssystems possessive individualisme skiller individets private, indre liv fra dets ydre, sociale attributter med en hidtil uset privatisering og introjektion af menneskers oplevelen til følge.

Den anden holdning, nemlig at bevidsthed ikke kan defineres, ligger i og for sig ikke den trivialiserende holdning fjernt. Hos Hamilton findes således følgende konstatering (ca. 1860, citeret efter Evans 1970, s.45):

»Bevidsthed kan ikke defineres - vi kan selv være fuldstændig klar over, hvad bevidsthed er, men vi kan ikke uden uklarhed viderebringe til andre en definition af, hvad vi selv klart har forstået«.

Bevidsthed kan opfattes som et så basalt fænomen, at det simpelthen ikke er muligt at give en definition af det - man må da nøjes med at henvise til fænomenets selvklarhed.

Det er naturligvis ikke uproblematisk at søge efter definitioner af bevidsthed. Termen »definition« er ikke i sig selv fuldstændig klar; men her er det blot nødvendigt at tænke på en »definition« som en relativt kortfattet formulering, der giver en vis forståelse af den definerede terms indhold. Med dette in mente vil jeg hævde det stik modsatte af Hamilton: Vi *kan* definere »bevidsthed«, og vi kan *ikke* have nogen dybtgående forståelse af begrebet og fænomenet »bevidsthed«, før vi har gjort det.

Begreberne har deres historie. De dukker op og forsvinder igen, de indtager en central placering eller befinder sig i periferien. Som regel spiller flere faktorer sammen og afgør, hvorledes et givet begreb (som for eksempel bevidsthedsbegrebet) er placeret på et givet tidspunkt. Men hvis flere forskellige begreber konkurrerer, og hvis uklare begrebsbestemmelser er almindelige, så kan tvivlen om begrebets relevans meget hurtigt opstå. Dette betyder, at man hurtigt kan komme i tvivl om, hvorvidt der faktisk eksisterer et virkelighedsområde, der kan eller bør begribes. Dette var netop tilfældet for bevidsthedsbegrebet omkring århundredeskiftet.

Før århundredeskiftet var det ikke almindeligt at betvivle, at et af psykologiens hovedforskningsområder var bevidstheden. William James' definition af psykologiens område som »... beskrivelsen og forklaringen af bevidsthedstilstande som sådan« er typisk og kunne formodentlig accepteres af de fleste af datidens psykologer. En uenighed mellem forskellige forskere ville først vise sig, når en nærmere udredning af indholdet blev afkrævet. Hvad man var enige om var, at udtrykket »bevidsthed« kunne indgå i en karakteristik af psykologiens objekt.

I den sidste halvdel af 1800-tallet blev psykologien som bekendt gradvist udskilt fra filosofien. Der oprettedes psykologiske laboratorier, som skulle forestå den videnskabelige psykologiske forskning. Psykologien skulle gøres til en videnskab på linie med andre empirisk orienterede videnskaber. Psykologisk forskning skulle udføres ved hjælp af observation og indsamling

af empirisk materiale i modsætning til spekulativ filosofien.

Starten på »videnskabeliggørelsen« af psykologien kan dog ikke dateres til forrige århundredes anden halvdel - den går længere tilbage. Men institutionaliseringen af en arbejdsdeling indenfor den videnskabelige sfære accelereres på dette tidspunkt. Og denne institutionalisering medførte i sidste ende en autonomisering af psykologien og de andre (udskilte) discipliner i forhold til hinanden med de deraf følgende problemer med afgrænsning og postulering af særegne objekter og metoder.

Nye videnskabelige discipliner udskilles formodentlig sjældent alene, fordi et særskilt objekt kræver en iøjnefaldende særskilt videnskabelig behandling. Som regel ligger der også samfundsmæssige interesser bag videnskabernes historiske udvikling.

Når studiet af mennesket derfor på et tidspunkt udskilles og kræves underlagt de (natur)videnskabelige retningslinier for forskning, skyldes dette ikke kun et videnskabsinternt ønske om at opnå større indsigt og forståelse - det skyldes også, at der er en samfundsmæssig interesse i at opnå de kontrol- og reguleringsmuligheder, der netop afdækkes af den naturvidenskabeligt inspirerede forskningsmåde. Psykologiens udskillelse som selvstændig videnskab er derfor også et udslag af en samfundsmæssig interesse i at opnå større kontrolmuligheder i menneskelige anliggender.

Denne interesse bliver særdeles iøjnefaldende omkring og lige efter århundredeskiftet, hvor den bevidsthedsforskende psykologi udsættes for hårde angreb - især i den engelsktalende del af verden. Behaviorismen holdt sig indtog, og denne retning forekom særlig velegnet til at anvise kontrolmuligheder, idet den fokuserede på menneskers observerbare adfærd og søgte efter lovmæssige sammenhænge mellem påvirkninger og reaktioner. Det er, som Asplund (1979) påpeger, næppe tilfældigt, at behaviorismen fremstår samtidig med, at den videnskabelige virksomhedsledelses og arbejdspsykologis æra indledes.

Denne periode markerer iøvrigt også overgangen fra en mere liberalistisk-kapitalistisk samfundsformation til en mere organiseret-kapitalistisk samfundsformation, hvor der ikke alene sker ændringer i produktionsfæren, men hvor hele statsapparatet udvikles kraftigt, hvor behovet for social og adfærdsmæssig kontrol stiger.

Det første nummer af tidskriftet »Psychological Review«, der startede i 1894, indleder med at gengive en tale holdt af den daværende præsident for den amerikanske psykologforening G.T.Ladd. Talens problemstilling er spørgsmålet om, hvorvidt psykologien er en videnskab. Ladd argumenterer for, at psykologien er en videnskab, og at den må skilles fra filosofien. Men han mener samtidig, at psykologien skal være rundhåndet og tillade mange synspunkter og metoder. Blot må det fastholdes, at den videnskabelige psykologi er videnskaben om bevidsthedsfænomenerne, og målet er at foretage omhyggelige observationer og klassifikationer, samt forsøge at fremkomme med forklaringer. Og, pointerer Ladd, der må være plads til såvel objektive

eksperimenter og observationer som til introspektive studier.

Ladd's åbenhed skal ikke kritiseres her, men den signalerer faktisk den lukning, der var på vej. Studerer man de efterfølgende årgange af »Psychological Review«, finder man meget stor uoverensstemmelse og uenighed i opfattelsen af, hvad bevidsthed egentlig er. Og reaktionerne på dette blev samtidig skarpere og skarpere. Flere og flere tog afstand fra, hvad der blev betegnet som »metafysik« og »mystik«.

Når disse forhold tages i betragtning, forekommer det slet ikke mærkværdigt, at R.B. Perry kunne indlede sin artikel »Conceptions and misconceptions of consciousness« fra 1904-årgangen af »Psychological Review« med ordene (s.282):

Hvis brugen af termen »bevidsthed« blev forbudt i et helt semester, ville nutidens tænkning blive sat på den gavnlige opgave at fremskaffe mere klare termer til erstatning, og en mængde bekvem metafysik ville forsvinde. Der findes ingen filosofisk term, der på en gang er så populær og så tom for standardmening«.

Vejen var således godt beredt for behaviorismen. Den mest markante skikkelse i den tidlige behaviorisme var J.B. Watson. Han var ikke den første behaviorist, og han var heller ikke den mest skarpsindige, men han var den mest slagkraftige og indflydelsesrige. Fra 1910 til godt ind i tyverne stod han som hovedredaktør for »Psychological Review«.

I hele denne periode bølgede debatten om bevidstheden, og behaviorismen vandt stadig mere terræn. Behaviorismens gennembrud dateres ofte til 1913, hvor Watsons artikel »Psychology as the behaviorist views it« blev publiceret i »Psychological Review«. Artiklen indledes med en afskrivning af værdien af at studere bevidstheden. Watson skriver (s.158):

»Psykologien, som behavioristen ser den, er en rent objektiv eksperimentel gren af naturvidenskaben. Dens teoretiske mål er forudsigelse og kontrol af adfærd. Introspektion udgør ingen essentiel del af dens metode, ej heller er den videnskabelige værdi af dens data afhængig af den nemhed, hvormed disse kan gøres til genstand for fortolkning på bevidsthedens vilkår«.

Herefter var »bevidsthed« i vid udstrækning ekskommunikeret fra de mest indflydelsesrige psykologiske forskningsinstitutioner i meget lang tid. I kontinental-europæisk psykologi og i mindre grad i engelsk psykologi beholdt bevidsthedsforskningen en vis status. Til gengæld mistede denne psykologi terræn i forhold til den samlede udvikling indenfor den psykologiske forskning og teoridannelse.

Konkluderende kunne man fristes til at sige, at på det tidspunkt - omkring århundredeskiftet - hvor de kaotiske forhold omkring bevidsthedsbegrebet

lagde stærkt op til, at nu måtte den afklarende debat komme, da skuffede udviklingen ved helt at tabe bevidstheden af syne.

Netop nu er psykologien igen nået et tidspunkt, hvor bevidsthed er stærkt i fokus, men hvor der samtidig er røster, der hævder, at bevidsthedsbegrebet må droppes, hvis man vil bedrive videnskabelig psykologi.

Truslen mod en konstruktiv afklaring af bevidsthedsbegrebet kommer denne gang ikke fra behavioristerne, som er blevet fordrevet fra psykologiens centrum. Det er den mentalistiske kognitionpsykologi indenfor hvad man kan kalde »informationsbearbejdningsparadigmet« (jf. Olsen 1982), der har taget en drejning (faktisk væk fra psykologien) mod hvad der betegnes som »kognitionsvidenskab« (cognitive science).

Informationsbearbejdningsparadigmet i psykologien startede sin fremmarch i halvtredserne og blev det dominerende paradigme i tresserne og halvfjerdsene. Den grundlæggende idé i dette paradigme er, at mennesket kan beskrives som et informationsbearbejdningssystem eller symbolmanipulationssystem på stort set samme måde, som datamaskiner kan beskrives som informationsbearbejdningssystemer.

Informationsbearbejdningspsykologien fyldte behavioristernes »black box« op med informationsbearbejdende subsystemer. Umiddelbart kunne det se ud, som om man herved genindførte den førbehavioristiske psykologis mentalistiske eller bevidsthedsmæssige størrelser (hvilket da også til en vis grad har været tilfældet), men faktisk har den hårde kerne af teoretikere i vid udstrækning undgået at benytte (især) bevidsthedsbegrebet.

Pylyshyn (1980, 1984) fastslår, at han faktisk ikke har noget særligt at sige om »bevidsthed«. Spørgsmål vedrørende bevidstheden tilhører kognitionsvidenskabens mysterier, der kan være fascinerende og givtige at udføre begrebsanalyser på, men

. . . de kan meget vel være den type spørgsmål, der er irrelevante med hensyn til videnskabelig udvikling«. (1984, s.XX)

Tidligere har Miller (1980, s.146) kritiseret netop Pylyshyn for at springe uden om bevidsthedsproblemet. Og Miller fremhæver, at han ser bevidsthed som psykologiens konstitutive problem!, og at han ønsker at høre noget om, hvorledes bevidsthed kan indføres i det ellers ikke-bevidste informationsbearbejdningssystem. Miller fremfører, at

»Enten må bevidstheden droppes fra listen af kognitive fænomener, eller også må det ikke-bevidste system forblive en metaforisk redegørelse for det bevidste system. Ingen af disse alternativer er attraktive«.

Pylyshyn svarer (1980), at ikke alene mangler vi en tilnærmelsesmåde, der kan afklare bevidsthedens mysterier

» . . . vi har heller ikke ringeste ide om, hvordan en sådan teori ville se ud . . . vi ville således ikke være i stand til at genkende en adekvat teori, hvis vi stødte på en«. (s.166)

Som det fremgår, har de nye mentalisters mentale systemer ikke stor plads afsat til bevidstheden. »Bevidsthed« og en lang række andre begreber, som både menigmand og fagfolk benytter og vægter højt, henføres nu ofte til »folkepsykologien«, og deres relevans for en videnskabelig psykologi benægtes. Rey (1983) har i »A reason for doubting the existence of consciousness« fremført (s.25):

»Bevidsthedsbegrebet kan gå hen og vise sig som en overvældende forsimplet synsvinkel på vore mentale liv . . .«

Og han går videre og fremfører, at dette forsimplede begreb må forkastes, idet der er tale om et prævidenskabeligt begreb, der ikke dækker noget reelt eksisterende.

Konkluderende kan man sige, at spørgsmålet om hvorvidt bevidsthed kan defineres ofte er blevet og stadig bliver besvaret negativt. Og selvom grunden til dette er forskellige, er resultatet for den psykologiske teoridannelse jo det samme.

Omkring bevidsthedsbegrebet

Alfred Lehmann har i *Salmonsens Konversations Leksikon* fra 1910 givet følgende definition af bevidsthed (s.143):

»Bevidsthed er Indbegrebet af alle de sjælelige Tilstande (Fornemmelser, Forestillinger, Følelser) og Virksomheder (Opmærksomhedsanspændelse i forsk. Retning), som Individet i det enkelte Moment kan iagttage hos sig selv«.

»Sjælelige tilstande og virksomheder« ville med i nutidens terminologi blive betegnet som »mentale tilstande og processer«. Bevidsthed er altså overbegrebet til de forskellige mentale tilstande og processer, og grunden til at disse forskellige tilstande og processer kan grupperes sammen er, at de på et givet tidspunkt kan iagttages eller introspiceres af det bevidste individ.

Umiddelbart forekommer denne definition at være rimelig og måske endda at være trivielt rigtig. Men set i historisk perspektiv kan det være interessant at bemærke, at man slet ikke altid har opereret med et overbegreb til de »mentale« tilstande og processer. Peters og Mace (1967) har gjort opmærksom på, at det moderne, vestlige menneske kan have svært ved at fatte, at de gamle grækere slet ikke havde noget bevidsthedsbegreb - i den betydning at

de ikke grupperede fænomener som perception, forestilling, problemløsning, erindring, smerte og drøm sammen ud fra den betragtning, at de alle var manifestationer af at opleve eller være bevidst. Peters og Mace mener, at dannelsen af et overbegreb, bevidsthed, hænger sammen med den grundlæggende menneskeopfattelse præget af privatisering. De skriver (s.4):

»Historisk set forudsætter denne fremhævelse af privat oplevelse udviklingen af individualismen som en samfundsmæssig bevægelse«.

Vi er således igen tilbage ved bevidsthedsbegrebets sammenhæng med de grundlæggende træk ved vores samfundstype.

Det er her på sin plads at gøre opmærksom på, at overbegrebet »bevidsthed«, der skulle sammenfatte de mentale tilstande og processer, måske slet ikke er særlig udbredt blandt almindelige mennesker - bevidsthedsbegrebet er måske ikke et af dagligdagens spontane begreber.

Bevidsthedsbegrebet ser ihvertfald ud til at have en mindre betydningsfuld position i dagligdagen, hvilket blandt andet antydes af, at udtryk som »bevidsthed« og »bevidst«, der (selvfølgelig) kan signalere et bevidsthedsbegreb, ikke synes at forekomme særligt hyppigt i dagligdagen blandt lægfolk.

Når disse udtryk forekommer, er det ofte i situationer, hvor de står i modsætning til »bevidstløshed« og »bevidstløs«. Bevidsthedsbegrebet, der ligger bag disse udtryk, bør langt snarere betegnes som et bevidstløshedsbegreb, idet fokuseringen er på den bevidstløse tilstand. Mens det at være ved bevidsthed kan parafraseres til »at være vågen«. En sovende person er ikke bevidstløs, men det er dog heller ikke rimeligt i dagligdags sprogbrug at sige, at den sovende er ved bevidsthed (eller ikke ved bevidsthed). Det centrale aspekt, der strukturerer dette begrebsfelt, synes at være den unormale, bevidstløse tilstand, der står i modsætning til den normale vågne eller sovende tilstand. Bevidstløshedsbegrebet står således ikke i modsætning til et bevidsthedsbegreb, men i modsætning til et normaltilstandsbegreb.

Udtrykket »bevidst« forekommer i dagligdagen også i ytringer af typen »X var sig bevidst, at ...«, men det er et spørgsmål, om udtrykket her skal opfattes som en manifestation af et bevidsthedsbegreb. Udtrykket peger langt snarere hen på et videns- og opmærksomhedsbegreb. Den nævnte type af ytringer med udtrykket »bevidst« kan ofte uden tab af betydning parafraseres til »X var klar over, at ...« eller »X vidste, at ...« eller »X havde bemærket, at ...«

Meget tyder således på, at et egentligt bevidsthedsbegreb ikke er meget udbredt hos lægfolk. Dette betyder selvfølgelig ikke, at lægfolk har undgået privatiseringen og introjektionen i vores samfundssystems possessive individualisme - denne udvikling har blot sat sig andre spor.

Det synspunkt, som jeg vil fremføre her, er, at Rey og andre, som finder det rimeligt at tale om mentale tilstande og virksomheder eller bredere om

mentalt liv uden at kunne se nødvendigheden af bevidsthedsbegrebet, har fat i den helt forkerte ende. Hvad der er klart er, at mennesket har bevidsthed - hvad der ikke er klart er, hvad »mentale tilstande og processer« er!

For at indse dette må man forsøge at få rede på, hvad det egentlig er, der sker med den grundlæggende opfattelse af det psykiske, når privatiseringen og introjektionen slår igennem.

Lehmann definerede som nævnt bevidstheden som indbegrebet af de i et givet moment iagttagelige sjælelige tilstande og virksomheder. Hvor uskyldigt denne formulering end lyder, så har privatiseringen og introjektionen allerede sneget sig ind.

Hvis jeg nu sidder og har bevidsthed om min skrivemaskine, hvad er det så for mentale tilstande og virksomheder, der udgør min bevidsthed? Forhåbentlig er det tydeligt, hvad der er sket her - den del af omverdenen, som jeg på et givet tidspunkt er bevidst om, bliver ført ind i mig selv og bliver opfattet som sjælelige tilstande og virksomheder. Skrivemaskinen foran mig er blevet gjort til sjælelige/mentale tilstande og virksomheder.

Lehmann ville formodentlig omtale den skrivemaskine, som jeg ser på i øjeblikket, som en række visuelle sansefølelser. Og herved knytter Lehmann an til den klassiske fænomenalisme.

Den klassiske fænomenalisme er en teori om, at materielle objekter i virkeligheden ikke er andet end en hob af sansefølelser. Det fænomenalistiske synspunkt er selvfølgelig ikke bundet til udtrykket »sansefølelser«, man kunne ligeså godt have benyttet »sansedata«, »(sanse)-indtryk«, »(sanse)oplevelser«, »sansninger« eller lignende.

Ideen er den, at når et materielt objekt - for eksempel en skrivemaskine - foreligger for os, så vil en nøjere undersøgelse af, hvad der får os til at antage, at det foreliggende er en skrivemaskine, kunne afsløre, at vi i virkeligheden bygger vores antagelser på de sansefølelser, som vi har. Hvis vi altså siger »Jeg ser en skrivemaskine«, så betyder dette blot, at vi har en række visuelle sansefølelser, og hvis vi siger, at vi kan mærke tastaturet, mens vi skriver, så skal dette udsagn omtolkes til, at vi har en række taktile sansefølelser - og så fremdeles.

Den subjektive idealisme og dermed i sidste ende solipsismen trænger ind på det fænomenalistiske synspunkt, fordi sansefølelserne kun eksisterer, når en person sanser/perciperer. Hvordan kommer vi da fra sansefølelserne frem til en begrundet antagelse om, at de materielle objekter eksisterer uafhængigt af vores sansefølelser? - eller sat mere på spidsen: Hvordan kan jeg finde en rimelig begrundelse for, at der overhovedet eksisterer andet end mine sansefølelser?

Dette spørgsmål har i tidens løb tiltrukket sig meget opmærksomhed. Fra mit synspunkt er det vigtigt at få slået fast, at spørgsmålet må forkastes som meningsløst, fordi det udgår fra en fejlagtig grundantagelse; nemlig at der faktisk eksisterer sådan noget som »sansefølelser« eller »sansedata«, og at problemet derfor må være at slutte fra disse til de materielle objekter.

Sagen er, at »sansefølelser«, »sansedata« og lignende er fiktive størrelser. Selv om det er trivielt sandt, at menneskers sansorganer er nødvendige, for at noget kan blive sanset, er der umiddelbart ingen tvingende grunde til, at det sansede bør karakteriseres med termer som »sansefølelser«, »sansedata« eller lignende.

»Sansefølelser«, »sansedata« og lignende er teoriladede termer, der har rod i den samfundsskabte trang til at privatisere og introjicere alle forhold, der har relation til menneskers mentale eller psykiske aspekter. Termernes fiktitivitet beror på, at de er begrebet indenfor en filmfærdmodel af menneskets psyke, hvor de på forhånd er tildelt en status, der stort set svarer til den, der tildeles skyggebilleder på en skærm. Vi ser ikke verden - vi ser billeder på en indre skærm. Og har vi blot én gang opstillet en indre skærm mellem os og omverdenen, bliver det vanskeligt at se og argumentere for, at vi skulle have mulighed for at komme ud over skærmens grænse ¹.

Problemet med at komme fra »sansefølelserne«, »sanseoplevelserne« og så videre til verdens objekter er et uløseligt pseudoproblem, som kun opstår, hvis man fejlagtigt starter med at antage, at vores udgangspunkt overhovedet kan betegnes som sansefølelser eller andre mentale tilstande og processer. Heldigvis er der tale om et pseudoproblem. Hvis vi forkaster den privatiserende og introjicerende filmfærdsvinkel, forkaster at det vi sanser skulle fremtræde ligesom billeder på en skærm, og fremfor alt forkaster lokaliseringen af det sansede, det oplevede, inde i hovedet, i bevidstheden, i psyken på den bevidste person, så forsvinder problemet naturligtvis som dug for solen.

Peters og Mace pegede som nævnt på, at historisk set forudsætter det moderne vestlige menneskes privatisering og introjektion udviklingen af individualismen som social bevægelse. Denne individualisme tenderer mod at lokalisere og isolere de mentale tilstande og processer i hovedet, i bevidstheden, i psyken på det enkeltstående individ. Faktisk kan det tænkes, at bevidsthedsbegrebet, som skulle være noget særegent for det reflekterende, moderne, vestlige menneske i mindre grad udspringer af fællestrækket »at opleve/være bevidst«, som det er foreslået af Peters og Mace, og i højere grad udspringer af trangen til at lokalisere og isolere det mentale i hovedet på individet.

Graumann (1966) har netop påpeget, at en af idehistoriens grundbetydninger, hvad angår »bevidsthed« netop findes i det »rumligt-materielle« bevidsthedsbegreb. Denne »substantialisering« af bevidstheden er, ifølge Graumann, ikke kun en filosofisk konstruktion. Den er også et udslag af selve vores sprog.

Det er muligt, at sproglige forhold spiller en rolle, men substantialiseringen hænger langt snarere sammen med den tingliggørelse, der er så karakteristisk for vores samfundstype (jf. også Olsen 1984).

Hvis sansedataene, sansefølelserne, sanseindtrykkene, sanseoplevelserne og så videre forkastes som mentale størrelser, er der dog stadig »fo-

restillinger« og »følelser« tilbage, ifølge Lehmanns definition. Disse tilbagelevende størrelser, hvis eksistens ikke skal benægtes her, kan selvfølgelig udmærket gives betegnelsen »mentale«. Men det øjeblik man forkaster filmværredmodellen af menneskes psyke, mangler man også et »opholdssted« for forestillinger og følelser, idet man heller ikke med rimelighed kan hævde, at disse (og andre størrelser) kan lokaliseres til et filmværred i hovedet på den forestillende og følende person.

Hvordan disse mentale størrelser så skal begribes for at undgå filmværredmodellen forekommer det mig vanskeligt at sige noget om på nuværende tidspunkt. Men det er sandsynligt, at nytænkning også her vil vise sig at være påkrævet.

Hovedsagen her er at få slået fast, at bevidsthed ikke kun er noget, der angår sjælelige/mentale tilstande og virksomheder. De størrelser, som vi kan være bevidste om, *kan* være af (en eller anden slags) »mental« karakter (så som forestillingsbilleder eller følelser), *men* de kan også være almindelige objekter i omverdenen. Ved at fastholde denne indsigt bryder man fundamentalt med den privatiserende og introjicerende tendens, der ligger i den moderne, individualistiske menneskeopfattelse.

Mentale fænomener og bevidsthed

Når filmværredmodellen af psyken forkastes, er der straks en række bevidsthedsbegreber, der kan elimineres. Bevidsthedsbegrebet kan ikke opbygges ud fra den metaforiske idé om bevidstheden som en lysstråle, der belyser snart den ene og snart den anden mentale størrelse. Bevidstheden kan ikke ses som en instans, der overvåger informationsbearbejdningen. Carr (1979) diskuterer bevidsthedens placering i forskellige informationsbearbejdningsmodeller. Bevidstheden skulle i disse modeller have en eller flere af følgende hovedfunktioner: En hukommelsesfunktion, en eksekutivkontrollfunktion og inputreguleringsfunktion. Ingen af de nævnte funktioner indfanger dog essensen af bevidstheden, der på fænomenalistisk vis kun tilkobles de mentale tilstande og processer.

Nøglen til et adekvat bevidsthedsbegreb fås ved at gøre sig klart, at bevidsthed altid er *bevidsthed om noget*. Brandt (1949) har beskrevet dette forhold på følgende måde (s.9):

»Bevidsthed, alene som sådan, den blotte og bare bevidsthed, forekommer ikke. Bevidsthed er nærmere set altid bevidsthed om noget. Dette betragtes som den fundamentale ejendommelighed ved bevidsthed«,

og han fortsætter (s. 9-10):

Når man taler om bevidsthed eller om bevidstheden, alene som sådan, er

det en abstraktion, et forkortet udtryk, der er bekvemt, men som ikke må vildlede. Det faktiske er ikke bevidsthed, men bevidsthed om noget = oplevelse. Kendetegnet for at bevidsthed overhovedet er tilstede, er alene dette, at noget opleves; og kendetegnet for de forskellige grader af bevidsthed er alene, hvordan noget opleves i en given situation. Omvendt gælder naturligvis, at al oplevelse er bevidsthed om noget; de to udtryk er identiske«.

Brandts karakteristik af bevidstheden er næsten trivielt rigtig, men kan kun være udgangspunktet for en uddybning. »Bevidsthed om noget« - også betegnet som bevidsthedens intentionalitet - kan nemlig stadig kobles med film lærredmodellen af psyken.

De mentale fænomeners intentionalitet er især blevet fremhævet af Brentano (1874), som netop peger på de fysiske fænomeners mangel på intentionalitet. Brentano gav følgende formulering (s. 50-51):

»Ethvert mentalt fænomen er karakteriseret af hvad middelalderens skolastikere kaldte et objekts intentionale (og også mentale) ineksistens, og hvad vi kunne kalde - uden helt at undgå flertydige termer - reference til et indhold, en henvisning til et objekt (ved hvilket vi i dette tilfælde ikke skal forstå en realitet) eller en immanent objektivitet . . .

Denne intentionale ineksistens er alene karakteristisk for mentale fænomener. Intet fysisk fænomen manifesterer noget lignende. Følgelig kan vi definere mentale fænomener ved at sige, at de er sådanne fænomener, som inkluderer et objekt intentionalt i sig«.

Det intentionale objekt kan også være af mental karakter eller anderledes udtrykt: Mentale fænomener refererer til et indhold, der i sig selv kan være eller er et mentalt fænomen. Intentionaliteten kan udmærket eksistere indenfor film lærredmodellens referenceramme (se også Passmore 1966).

Brentano regnede med, at man skulle skelne mellem den mentale »akt« og dennes (intentionale) »indhold«. Hvis den mentale akt selv finder sted indenfor det private, lukkede psykiske rum, hvordan skulle akten så kunne række ud i omverdenen og få tag i dennes objekter? Det kan den selvfølgelig ikke - objektet/indholdet må altså være *derinde* på forhånd. Selve idéen om mentale akter/virkomheder/processer ser således ud til at tvinge os til at oprette det psykiske rum med deraf følgende privatisering og introjektion.

Omverdenens objekter kan vi ifølge film lærredmodellen kun have indirekte adgang til. Når jeg ser skrivemaskinen foran mig, er min opfattelse af den et resultat af en slutningsproces. Jeg må have projiceret skrivemaskinen ud i omverdenen - i virkeligheden er den en hob sansefornemmelser, der er resultatet af mentale processer.

Da film lærredmodellen er forkert, står vi nu overfor et dilemma. Ikke alene må vi forkaste »sensedata«, »sansefornemmelser« og så videre, vi må

også være skeptiske overfor »mentale virksomheder« og »mentale processer«, idet disse sidstnævnte kan være med til at trække de foreliggende omverdensobjekter ind bag skærmen i det private, aflukkede psykiske rum.

Når jeg nu ser min skrivemaskine foran mig, foregår der så en mental proces i mit hoved? Eller anderledes udtrykt: Henviser termen »ser« til en mental proces? Som psykolog med hele filmfærdmodellen i baghovedet vil man være tilbøjelig til at mene, at der faktisk foregår en mental proces. Indenfor informationsbearbejdningsparadigmet vil det være helt klart, at »ser« må dække over en lang række mentale informationsbearbejdningsprocesser. Men faktisk er der intet belæg for eksistensen af disse mentale processer.

Ingen vil selvfølgelig benægte, at der foregår en række fysiologiske og neurologiske processer, der vil kunne opfattes som betingelser for, at en given person kan se. Hvad der benægtes er, at der foregår noget, der kan betegnes som »mentale« processer.

På nuværende tidspunkt skulle det begynde at blive klart, at en forkastelse af filmfærdmodellen af det psykiske herunder bevidstheden har meget vidtrækkende og radikale konsekvenser. Alt hvad der angår det »mentale liv« - for nu at bruge Reys udtryk - må underkastes meget skeptiske analyser, idet filmfærdmodellens grundantagelser er med til at give betydning til alle termer i psykologiens vokabular.

I dansk psykologi findes denne skeptiske holdning overfor »mentale« fænomener netop. Rubins klassiske kritik af opmærksomhedsbegrebet (1926) er et glimrende eksempel på dette. Rubin hævdede, at opmærksomhedsbegrebet ikke burde have nogen forklaringsmæssig status i psykologisk forskning. Efter at have gennemgået en række forhold omkring opmærksomhed skriver Rubin (s.195):

»Den videnskabeligt korrekte Opfattelse er, at O. (opmærksomheden, m.a.) ikke er andet end et Navn på forsk., skiftende Faktorer, og ikke er en enkelt Kraft ell. Virksomhed ved Siden af (ell. endog overordnet) disse«.

Rubin giver et eksempel (s.195):

»Naar et barn i Lærerens Øjne er uopmærksomt, betyder dette ofte kun, at Barnet giver sig af med noget andet end det, Læreren ønsker, og Forklaringen er ikke at søge i Barnets O., men direkte i, at Læreren er kedelig, og at det andet er morsomt«.

Og Rubin ender op med at spørge, at »Opmærksomheden« vil forsvinde fra den psykologiske litteratur, efterhånden som forskningen afdækker de særlige faktorer, der virker ind i de forskellige tilfælde. Her tog Rubin dog fejl, idet opmærksomhedsbegrebet stadig har en ret fremtrædende placering.

Ubevidste mentale processer eller tilstande har i dette perspektiv heller ingen eksistentiel status. Herved rammes selvfølgelig både informationsbearbejdningspsykologien og den psykoanalytiske teori.

Lehmann var klar over problemet med de ubevidste mentale størrelser, men han var ikke ganske klar i sin stillingtagen til problemet. På den ene side skrev han (1910, s.143):

»Hvorvidt der hos det enkelte Individ findes andre sjælelige Tilstande og Virksomheder end dem, som Individet kan iagttage hos sig selv i det enkelte B.'smoment (bevidsthedsmoment m.a.), lader sig ikke afgøre«.

På den anden side havde han følgende standpunkt (s.144):

»De ubevidste Tilstandes sande Natur er endnu ubekendt, men da det gennemgaaende anses for ret usandsynligt, at de virkelig skulle være sjælelige Tilstande, saa bruges i nyere Psykologi Ordet B. nærmest som ensbetydende med Sjæleliv B. maa derfor siges at være til Stede overalt, hvor sjælelige Fænomener mod Sikkerhed tør antages at forekomme . . .«

Igen må det pointeres, at det der benægtes ikke er, at noget kan være ubevidst/ikke-bevidst for os. Hvad der benægtes er, at det skulle være frugtbart at foretage den substantialisering (for ikke at sige tingliggørelse), der må ligge til grund for oprettelsen af »psykisk apparat« med bevidste og ubevidste psykiske kvaliteter.

Hvorfor antages det overhovedet at der skulle eksistere ubevidste *psykiske/mentale* fænomener?

Posner (1973) har indenfor informationsbearbejdningsparadigmet fremført, at nutidens psykologiske metoder tillader os måle og spore de mentale operationer. Selv om målingerne ikke giver os direkte observationer af mentale operationer, så muliggør de, ifølge Posner, at vi kan slutte os til dem. Han fortsætter (s. 93):

»Mentale operationer kan måles, fordi de besidder karakteristika, der er observerbare ved passende eksperimenter. For det første kræver de TID og for det andet kan de også kræve noget af den begrænsende kapacitet, der er disponibel for bevidst informationsbearbejdning (RUM)«.

Der er dog intet i Posners argumentation, der tvinger os til at acceptere, at det skulle være *mentale* operationer, der måles. Det forekommer mere rimeligt at antage, at det er almindelige fysiske hjerneprocesser, der optager tid og plads. Hvad der mangler her er en mere dybtgående diskussion af hvad termen »mental« dækker over.

Freud (1938) tager udgangspunkt i, at de bevidste processer ikke danner sluttede serier, men er ufuldstændige. Det er følgelig nærliggende i psykolo-

gien at lægge vægten på de somatiske processer og anse dem for at være det egentlig psykiske. Dette er netop hvad psykoanalysen gør, idet

Den erklærer, at de angivelige somatiske ledsageprocesser er det egentlig psykiske og ser da bort fra bevidsthedens kvalitet«. (s. 18-19).

Freud er inde på, at spørgsmålet om, hvad der skal kaldes psykisk, ikke er et ligegyldigt definitionsspørgsmål, idet det psykoanalytiske standpunkt gør det muligt at udforme psykologien som en naturvidenskab.

Freuds opfattelse af de ubevidste psykiske fænomener kan kritiseres fra flere synsvinkler (se fx. Archard 1984).

Det afgørende her er, at det er uklart, hvad der berettiger Freud til at beskrive de somatiske processer ved hjælp af de mentale termer, han faktisk benytter. Er »ubevidste psykiske fænomener« blot en slags metaforisk omskrivning af noget, der burde beskrives, som det de er, nemlig hjerneprocesser?

Ved at trække de psykiske fænomener ind i hovedet, ind i det psykiske apparat hos individerne opnår Freud nøjagtig det samme som fænomenalisterne (som han iøvrigt så positivt på) og informationsbearbejdningspsykologerne. Han får indført filmlærredmodellen med privatisering og introjektion af menneskers opleven til følge. Hvad han måtte vinde ved at kunne lave psykologi ligesom naturvidenskab, taber han ved at få indsmuglet de subjektivistisk-solipsistiske grundantagelser.

Konklusionen må være, at et adekvat bevidsthedsbegreb ikke skal modstilles et begreb om ubevidste mentale tilstande og processer. Og hvad der benægtes er altså ikke, at noget kan være ubevidst for os, men at ubevidste tilstande og processer har »mental« eller »psykisk« karakter i den betydning, der udspringer af filmlærredmodellen.

Men hvordan skal »bevidsthed« da begribes? Duncker (1935) er en af de forskere, som har peget på et alternativt og for mig at se mere adekvat bevidsthedsbegreb. Duncker indleder med at formulere epistemologiens gamle spørgsmål: Hvis alt foreligger for mig som mit bevidsthedsindhold, hvordan når jeg så frem til, at der skulle eksistere en verden udenfor min bevidsthed?

Den »naive« person stiller sig slet ikke dette »kritiske« spørgsmål. Men her stiller Duncker modspørgsmålet (s.505):

»Er det virkeligt kritisk? Kunne det forholde sig således, at spørgsmålet kun er kritisk med hensyn til den bevidsthedstrascenderende verden, fordi det er ukritisk med hensyn til bevidstheden? Præcist hvad er bevidsthed?«.

For Duncker må bevidstheden ikke opfattes som en beholder med noget i - han tager altså afstand fra en filmlærredemodell. Man bør, ifølge Duncker,

langt snarere opfatte bevidsthed som participation i noget (deltagelse i noget). Der er således tale om et intentionelt bevidsthedsbegreb. Det »noget«, hvorom man er bevidst, bliver ifølge Duncker *ikke* på grund af denne participation reduceret til bevidsthedsfænomener i bevidstheden. Duncker fremfører, at en fænomenologisk analyse, der holder sig helt til de foreliggende fænomener (og for eksempel ikke indsmugler filmværredmodellen) viser, at »bevidsthed« er en participationstype, hvor det fænomenale selv parteciperer i det fænomenale objekt.

Termen »participere« kan måske forekomme noget søgt; men når man betænker, at den netop skal henlede opmærksomheden på, at objektet ikke er introjiceret i den indre mentale verden, men at den bevidste person tværtimod er åben og deltagende vendt ud imod omverdenen, skulle dens frugtbarhed være mere klar.

At tale om bevidsthed som en participationstype er noget helt andet end at tale om bevidsthed som en eller anden type mental fænomen i filmværredmodellens regi. Bevidsthed som participationstype bliver tæt knyttet til relationskategorien (i modsætning til substans- og andre kategorier).

Det intentionelle-relationelle bevidsthedsbegreb er i første række blevet udviklet (mere eller mindre) i kontinental-europæisk filosofi og psykologi; men er desværre ofte blevet sammenkoblet med eller direkte underlagt filmværredmodellen af menneskets psyke. Eller dette begreb er blevet sammenrodet med helt andre bevidsthedsbegreber.

Diemer har i »Historisches Wörterbuch Der Philosophie« (1971) analyseret betydningen af ordet »bevidsthed« i filosofiske sammenhænge. Også han må konstatere, at man i dag ikke uden videre kan tale om et ensartet bevidsthedsbegreb. Men han anfører følgende grundlæggende sammenhænge, hvori ordet optræder: 1) Bevidsthed som antropologisk grundkategori - en bred klasse af sammenhænge, hvor vi finder udtryk som »tidsbevidsthed«, »klassebevidsthed« og »normalbevidsthed«; 2) bevidsthed som »bevidsthed om noget«; 3) bevidsthed som refleksivitet; 4) bevidsthed som indre erfarbar virkelighed - angivet ved udtryk som »bevidsthedsfænomener« og »bevidsthedsstrøm«; og endelig 5) Bevidsthed som måde hvorpå noget er givet - her findes udtryk som »bevidsthedsgrader« og »bevidsthedsstyrke«.

Kriterierne for denne inddeling er ikke angivet og forekommer ikke at være ganske klare. Diemer anfører dog forsøgsvis en almen bestemmelse af »bevidsthed«. Han skriver (s.888):

»Alment betegner ordet et væsentligt menneskeligt grundfænomen, der karakteriseres ved to poler: »Genstande«, »ting« eller kort »verden« på den ene side og »jeg«, »subjekt(ivitet)«, »selv« på den anden side. Genstands- eller verdenshenførtheden betegnes almindeligvis som intentionalitet, og selvhønførtheden betegnes som refleksivitet eller selvbevidsthed«.

Diemer har her faktisk peget på udbygningen af det intentionelle-relationelle bevidsthedsbegreb med den refleksive dimension - det bevidste menneske vil i og med, at det er bevidst om objektet, også have en eller anden grad af bevidsthed om sig selv som bevidst subjekt.

Det skulle nu være fremgået, at der intet vagt og uklart behøver at være ved bevidsthedsbegrebet. Det fænomen, der skal begribes, må blot *ikke* kobles sammen det uafklarede felt af såkaldte »mentale« eller »sjælelige« tilstande og processer. For det er ved en sådan sammenkobling at bevidsthed bliver et ubegribeligt fænomen.

Perspektiv

Tranekjær Rasmussen har som motto for sin afhandling »Bevidsthedsliv og Erkendelse« følgende provokerende udsagn (1956, s.5):

»Når man beskriver verden, beskriver man derved tillige bevidsthedslivet«.

Denne formulering er lettere at forstå, når den ses i sammenhæng med det intentionelle-relationelle-refleksive bevidsthedsbegreb. Man kan ikke beskrive noget, hvorom man ikke er bevidst - og at beskrive »bevidsthedslivet« er blot at beskrive det, hvorom man er bevidst. Dette sammenfald fører, som jeg har påpeget, ikke nødvendigvis til en privatisering og introjektion af den omverden, hvorom man er bevidst. At foretage beskrivelserne på en psykologisk set givtig måde er selvfølgelig ikke altid nogen enkel sag, men dette er et andet problem.

Det kan måske synes, som om det problem, der er behandlet her, er relativt let at løse, men sagen er som nævnt, at filmlærredmodellen, der er understøttet af samfundsmæssige forhold, vil trænge sig på i vore psykologiske refleksioner, så snart vi er uopmærksomme.

Toulmin har i sin genealogiske analyse af ordet »bevidsthed« (1982) påvist, hvorledes dette ord samt en række andre ord relateret til menneskers erkendelse har undergået en betydningsforskydning fra fokusering på ydre, sociale aspekter til fokusering på indre, private aspekter. Vendepunktet mod privatiseringen og introjektionen skulle kunne lokaliseres til Descartes og hans opvægtning af det subjektive som det eneste sikre udgangspunkt i erkendelsen.

Naturligvis har der været en løbende kritik af Descartes og hans »individualistiske program«. Dette program var ifølge Toulmin ikke blot fejlagtigt - det havde også en snært af noget patologisk og narcissistisk indbygget i sig. Og dog ser vi, at psykologiske og filosofiske strømninger let bliver trukket ind under programmet og underlagt filmlærredsynsvinklen.

I øjeblikket ser der dog ud til at være opbrud og voksende modstand mod

den herskende tendens i opfattelsen af de mentale tilstande og processer og bevidstheden. Modstanden kommer fra filosoffer såvel som fra psykologer. Udviklingen af et adekvat bevidsthedsbegreb og i forbindelse hermed et adekvat begreb om ubevidste tilstande og processer trænger sig mere og mere på. Dansk psykologi i den kritiske tradition fra Rubin vil, så vidt jeg kan skønne, have store muligheder for at kunne yde et vigtigt bidrag til at få udviklingen drejet i den rigtige retning.

NOTE

1) Jeg har tidligere (Olsen 1981) argumenteret imod film lærredmodellen og argumenteret for en ikke-dualistisk, materialistisk og sprogbaseret bevidsthedsteori. En mere omfattende kritik kan findes i Prætorius (1981).

REFERENCER.

- ARCHARD, D. (1984): *Consciousness and the Unconscious*. London: Hutchinson.
- ASPLUND, J. (1979): *Teorier om fremtiden*. Stockholm: Liber Förlag.
- BRANDT, F. (1943): *Psykologi*. Bind 1. Kbh.: Munksgaard, (anden udgave).
- BRENTANO, F. (1874): *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Erster Band. Leipzig: Felix Meiner, 1924.
- CARR, T. H. (1979): Consciousness in Models of Human Information Processing, i Underwood, G. & R. Stevens (eds.): *Aspects of Consciousness*. Vol. 1. London: Academic Press.
- DIEMER, A. (1971): Bewusstsein, i *Historisches Wörterbuch Der Philosophie* (her. v. J. Ritter). Basel/Stuttgart: Schwalpe & Co.
- DUNCKER, K. (1937): Phenomenology and Epistemology of Consciousness. *Phil. Phenom. Res.*, 7, 1947, 505-541.
- EVANS, C. O. (1970): *The Subject of Consciousness*. London: Allen & Unwin.
- FREUD, S. (1932): *Nye forelæsninger til indføring i psykoanalyse*. Kbh.: Reitzel, 1965.
- FREUD, S. (1938): *Abriss Der Psychoanalyse*. Frankfurt a. M.: Fischer Bucherei, 1965.
- GRAUMANN, C. F. (1966): Bewusstsein und Bewusstheit, i *Handbuch der Psychologie*. 1. Band. Göttingen: Verlag für Psychologie.
- LADD, G. T. (1894): President's adress. *Psychol. Rev.*, 1, 1894, 1-21.
- LEHMANN, A. (1910): Bevidsthed, i *Salmonsens Konversations Leksikon*. Kbh.: Schultz.
- MILLER, G. A. (1980): Computation, consciousness and cognition. *Behav. Brain Sci.*, 3, 146.
- OLSEN, S. E. (1981): Det relationelle bevidsthedsbegreb. *Psyke & Logos*, nr. 2, 1981, 175-213.
- OLSEN, S. E. (1982): On the information processing paradigm in the study of human language. *J. Pragmatics*, 6, 1982, 305-319.
- OLSEN, S. E. (1984): Maskinen i mennesket og mennesket i maskine. *Psyke & Logos*, 5 (nr. 2), 1984, 254-268.
- PASSMORE, J. (1966): *A hundred years of philosophy*. Harmondsworth: Penguin, 1978.
- PERRY, R. B. (1904): Conceptions and Misconceptions of Consciousness. *Psychol. Rev.*, 11, 1904, 282-296.
- PETERS, R. S. & C. A. MACE (1967): Psychology, i *The Encyclopedia of Philosophy*. Vol. 7 (ed. by P. Edwards). London: Collier-Macmillan.

- POSNER, M. E. (1973): *Cognition*. Glenview: Scott, Foresman & Co.
- PRÆTORIUS, N. (1981): *Subjekt og objekt*. Kbh.: Thanning & Appel.
- PYLYSHYN, Z. W. (1980): Computation and cognition. *Behav. Brain Sci.*, 3, 1980, 111-169.
- PYLYSHYN, Z. W. (1984): *Computation and Cognition*. Cambr., Mass.: M.I.T. Press.
- REY, G. (1983): A Reason for Doubting the Existence of Consciousness, i *Consciousness and Self-regulation*. Vol. 3. (ed. by R.J.Davidson et al.) N.Y.: Plenum Press.
- RUBIN, E. (1926): Opmærksomhed, *Salmonsens Konversations Leksikon*. Kbh.: Schultz. (Cit. fra Psykologiske Tekster. B. 1. Kbh.: Akademisk Forlag, 1965).
- TOULMIN, S. (1982): The Genealogy of »Consciousness«, i Secord, P.F. (ed.): *Explaining Human behavior*. London: Sage.
- TRANEKJÆR RASMUSSEN, E. (1956): *Bevidsthedsliv og Erkendelse*. Kbh.: Munksgaard, 1968.
- WATSON, J. B. (1913): Psychology as the behaviorist views it. *Psychol. Rev.*, 20, 1913, 158-177.
- WITTGENSTEIN, L. (1958): *Filosofiske Undersøgelser*. Kbh.: Munksgaard, 1971.